

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

מחקרים בלשון

יד-טו

מחקרים בלשון

החוג ללשון העברית וללשונות היהודים
מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית

כתובת המערכת: החוג ללשון העברית וללשונות היהודים
האוניברסיטה העברית, הר הצופים,
ירושלים 91905

מחקרים בלשון

יד-טו

העורכים: אהרן ממון ושמואל פסברג

ירושלים ה'תשע"ג

הספר יצא לאור בסיוע הקרן ע"ש דוד ופולה בן-גוריון למדעי היהדות
מיסודה של משפחת פדרמן

הפצה: הוצאת מאגנס
ת"ד 39009, ירושלים 91390
טלפון: 02-6586659, פקס: 02-5660341
www.magnespress.co.il

סדר ועימוד:
yy.gamliel@gmail.com

עריכת לשון: אברהם בן-אמתי

©

כל הזכויות שמורות למכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
ולמחברי המאמרים
ISSN 0334-6110

פתח דבר

בגיליון זה מתפרסמים עשרה מאמרים בתחומים שונים של הלשון העברית לתקופותיה, בכללם כמה מאמרים שצמחו מחיבורי סיום של תלמידים לתואר השני, חיבורים שנשארים בדרך כלל עלומים, כגון חיבוריהם של ברק דן, חננאל מירסקי ועמיקם גורביץ, או מתוך חיבורי דוקטור, כגון מאמריהם של נטלי אקון ומשה קהן. כרגיל, המאמרים מתפלגים לפי תקופות הלשון והם באים להלן בסדר כרונולוגי.

לתחום העברית העתיקה והארמית שייכים המאמרים של ברק דן על הלמ"ד החוזרת היתרה בלשון המקרא והבנתה בעדי הנוסח, שמעון גרטי על מחלוקת ניקוד וטעמים, עמנואל מסטי על 'יושב' ו'ישוב' בלשון חז"ל, ואוהד אבודרהם על סיומת מיוחדת לכינוי הנסתר החבור (לצורות הריבוי) על-פי מסורת תימן. מאמריהם של חננאל מירסקי ומשה קהן עוסקים בחכמת הלשון בימי הביניים: האחד – על סוגיות מחכמת הלשון של מנחם בן סרוק, והאחר – על חידושים מילוניים במילון 'שרשות כסף' ליוסף אבן כספי; ובמסורות הלשון ובעברית החדשה דנים מאמריהם של נטלי אקון על השווא אחרי תנועה גדולה טברנית בעברית של יהודי מרוקו (קהילות תאפילאלת, מראכש ומכנאס), יהודית הנשקה על לשון הפריפריה הישראלית, עמיקם גורביץ על דיון לשוני-ספרותי בעשרה תרגומים עבריים לשיר 'העורב' מאת אדגר אלן פו, וריקי בליבויס על מילות שלילה אחדות בעברית.

המימון להפקת כרך זה בא מהקרן ע"ש דוד ופולה בן-גוריון למדעי היהדות מיסודה של משפחת פדרמן, המתנהלת במכון למדעי היהדות ע"ש מנדל באוניברסיטה העברית. המערכת מבקשת להודות לראש המכון, פרופ' שלמה נאה, ולמזכיר המכון, גב' קרי פרידמן-כהן, על הטיפול המסור והנאמן בתפעול הצרכים החומריים של ההפקה.

תודת המערכת נתונה גם למר אברהם בן-אמתי על מלאכת עריכת הלשון וההתקנה לדפוס, למר יהונתן גמליאל שהתקין את הסדר, ול"מאגנס", שהוציאו מתחת ידם מלאכה מתוקנת.

העורכים

ירושלים, ט"ו בשבט ה'תשע"ג

תוכן העניינים

		פתח דבר
ה		
	הלמ"ד החוזרת היתרה (לח"י) בלשון המקרא והבנתה	ברק דן
1	בעדי הנוסח	
51	מחלוקת ניקוד וטעמים	שמעון גרטי
69	'יושב' ו'יישוב' בלשון חז"ל	עמנואל מסטי
	סיומת מיוחדת לכינוי הנסתר החבור (לצורות הריבוי)	אוהד אבודרהם
81	על-פי מסורת תימן	
99	סוגיות מחכמת הלשון מבית מדרשו של מנחם בן סרוק	חננאל מירסקי
133	חידושים מילוניים במילון 'שרשות כסף' ליוסף אבן כספי	משה קהן
	שווא אחרי תנועה גדולה טברנית בעברית של יהודי מרוקו	נטלי אקון
163	(קהילות תאפילאלת, מראכש ומכנאס)	
175	על לשון הפריפריה הישראלית – בין שיבוש לשאילה	יהודית הנשקה
	העורב ואברתו העברית: דיון לשוני-ספרותי בעשרה	עמיקם גורביץ
187	תרגומים עבריים לשיר 'העורב' מאת אדגר אלן פו	
	על מילות שלילה אחדות בעברית: היבטים תחביריים,	ריקי בליבוים
295	סמנטיים ופרגמטיים	

שווא אחרי תנועה גדולה טברנית בעברית של יהודי מרוקו (קהילות תאפילאלת, מראכש ומכנאס)

למורי פרופ' משה בר־אשר
בהוקרה

א. דברי מבוא

1. ברוב העדות הספרדיות מהותו של השווא הבא אחרי תנועה גדולה – ובעיקר במשקלים קוֹטְלִים, קוֹטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוֹ – משתנה לפי טיבו של הטקסט שהמסרן קורא: במקרא הוא נע בדרך כלל, ואילו במשנה לרוב הוא נח.¹ השוני בין המקרא למשנה במימוש השווא בעדות ספרד תואם את ההבדל בדרכי הגיית השווא בשתי האסכולות שנהגו בימי הביניים בספרד. והנה הקו הבולט המבחין ביניהן:² האסכולה הראשונה דוגלת בכלל, שלפיו שווא אחרי תנועה גדולה הוא שווא נח. הנציג הבולט של אסכולה זו הוא רבי שלמה אלמולי, שחי בקושטא משלהי המאה ה־15 עד מחצית המאה ה־16 (נפטר ב־1542). אלמולי מעיד על כך שבני דורו הניחו את השווא אחרי תנועה גדולה בקריאת המקרא. והנה דבריו: "אנחנו בזמן הזה אין אנו קורין כסדר הזה כלל וגם לא שמענו בשום מקום שיקראו כן כלל, אלא כלם קוראין אותם נחים. ולכן יש לומר שמנהג של ישראל הנמצא ביד כלם קבלה היא ואין לזוז מינה".³ ואין לשלול את האפשרות, שאף במשנה נהגו בני דורו להניח את השווא, נוכח המציאות הקיימת בעדות הספרדיות בקריאת המשנה.⁴

לעומתם תומכי האסכולה האחרת החזיקו בדעה ששווא אחרי תנועה גדולה הוא שווא נע. הנציגים המובהקים לקביעה זו הם מדדקי ימי הביניים – ובעיקר הקמחיים – כפי שעולה מחיבוריהם: "ובראותך תנועה גדולה ובצדה שו"א תרחיב קריאת התנועה ותניע השו"א כמו זָכְרוּ, שְׁמְרוּ, יָרְדוּ, יָרְעוּ, אוֹמְרִים, שׁוֹמְרִים [...]"⁵.

- * אני מכירה טובה לד"ר גבי בירנבאום, שקרא את המאמר והעיר הערות חשובות ומשכילות.
1. מורג, בין מזרח למערב, עמ' 107–108.
 2. הדברים הנאמרים כאן מובאים בפרוטרוט במאמרו של מורג, שווא נע מעט, עמ' 85–86. וראו גם הנ"ל, בין מזרח למערב, עמ' 108.
 3. ילון, הליכות שבא, עמ' כא.
 4. מורג, שווא נע מעט, עמ' 85–86 וראו גם הערה 19 שם; וכן הנ"ל, בין מזרח למערב, עמ' 108.
 5. רד"ק, מכלול, קלו ע"ב; וראו גם הנ"ל, עט סופר, ג ע"א.

2. בניסיון ליישב את הסתירה בין שתי המגמות קבע ילון, שהאסכולה הראשונה היא ביטוי למבטא הספרדי שקדם לאסכולה האחרת. מכאן שבמסורת ההגייה הספרדית שנהגה לפני הגירוש הניחו את השווא אחרי תנועה גדולה, ולאחר שנתפשטה תורתם של הקמחיים בארצות התפוצה נשתרשה בעדות הספרדיות הנעת השווא בנסיבות הללו.⁶ ואולם לפי מורג אפשר שלפנינו ביטוי לשתי מסורות הגייה שנתנו שתייהן את אותותיהן בעדות הספרדיות – האחת בקריאת המקרא והאחרת בקריאת המשנה.⁷ עוד העיר מורג שמסורת יהודי בבל, המקיימת בנסיבות אלו שווא "נע מעט", משקפת מסורת-ביניים המגשרת בין שתי האסכולות.⁸

מעין מעמיק בסוגיה הנדונה בעברית של מרוקו נתגלו ממצאים חדשים, והם שופכים אור על הנושא. לבדיקת התופעה האזנו לקריאתם של שישה חכמים נושאי מסורת מהימנה ויוצאי קהילות חשובות במרוקו, הלא הן תאפילאלת, מראכש ומכנאס.⁹ הנתונים שנתקבלו הושוו לממצאים המובאים במאמרו של ממן על קהילת תיטואן.¹⁰

ב. הממצאים בעברית של מרוקו

3. מבדיקת מימוש השווא אחרי תנועה גדולה בקריאת המקרא ובקריאת המשנה עולה, שאין בני העדה המרוקאית נוהגים כבמסורות הספרדיות האחרות.¹¹ אף בעברית של מרוקו מצויים שני מימושים לשווא המצעי, מימוש תנועתי (נע) ומימוש "אפס" (נח), ואולם כפי בני העדה ההבחנה בין הקריאה במקרא ובין הקריאה במשנה אינה מתועדת. השוני בין הביצוע הנע ובין הביצוע הנח הוא בין בית מדרש אחד לבית מדרש אחר. אסביר את דבריי: מקריאתם של העדים ניבטת תמונה מובהקת – חלק מהעדים מניחים את השווא הבא אחרי תנועה גדולה בקריאת המקרא ובקריאת המשנה (מגמה א), וחלקם מניעים אותו באותן הנסיבות במקרא ובמשנה (מגמה ב). עם זאת בשתי המגמות מצויים חריגים למימוש הסדיר. אביא עתה תיאור מפורט של מימוש השווא אחרי תנועה גדולה בשתי המגמות, ובתוך כך אבדוק את זיקת

6. ילון, הליכות שבא, עמ' קא. בהמשך דבריו ילון מעלה השערה אחרת, שלפיה חכמי הלשון לא ידעו להעריך את הערך הפונטי של השווא, ולכן "כשבא חכם לשון להעמיד שוא נגד תנועה הוא מכנהו נח, שכן הוא מרגיש שהוא פחות מתנועה". כלומר כפי הראשונים השווא אחרי תנועה גדולה היה חטוף וקצר יותר מהשוואים האחרים שנהגו כתנועה בפיהם, ובעקבות זאת החשיבוהו שווא נח (ילון, הליכות שבא, עמ' קה).

7. מורג, שווא נע מעט, עמ' 86.

8. לדין מורחב בנושא עיינו אצל מורג שם, עמ' 86 והלאה.

9. הנה שמות העדים: תאפילאלת – הרב אברהם בן-הרוש והרב אברהם לסרי; מראכש – הרב דוד אזולאי ור' חכם אביטבול; מכנאס – הרב יחיא נחמני ור' נסים עמאר.

10. ראו פרטים בביבליוגרפיה.

11. ראו לעיל § 1.

המתג וההטעמה להנחת השווא ולהנעתו במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה, קְטָלוּ ובמשקלים אחרים.

1. זיקת המתג להנחת השווא ולהנעתו במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ ובמשקלים אחרים¹²

מגמה א

4. למגמה זו משתייכים קהילת תאפילאלת וחלק מהעדים מקהילות מכנאס ומראכש.¹³ במגמה א הביצוע הסדיר של השווא אחרי תנועה גדולה, ובכלל זה במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ הוא אפס תנועה הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה. בקריאת המקרא מימוש זה מתקיים בין שיש מתג לפני השווא ובין שאין מתג לפניו. והנה כמה דוגמות לכך:¹⁴

שווא שלפניו מתג:¹⁵ וַיֹּאמְרוּ (שמות טו 1); יָרְדוּ (שם 5); יֵאָכְלוּ (שם 7); בְּאֹצְרוֹתַי (דברים לב 34); יִלְדָה (שמואל א 5); הַיְשָׁבִים (אסתר א 14).
שווא שאין לפניו מתג: חָרַנְךָ (שמות טו 7); אֶמְתָּךְ (שמואל א א 16); הַעֲבֹאוֹת (שם ב 22); בְּיַתְךָ (שם 36); הַמְשֵׁרְתִים (אסתר א 10).

5. כאמור, בקריאת המשנה¹⁶ המציאות דומה למציאות הקיימת בקריאת המקרא. וראויה לציון העובדה, שלא נתגלה במשנה הבדל בין הצורות המקראיות ובין הצורות שאינן מקראיות. אביא דוגמות אחדות: אוֹכְלוֹת (ברכות ז, ה); מְאֻדְמְתָךְ (ביכורים א, ב); מְשָלוּ (סוכה ב, ט); תוֹקְעִין (שם ה, ד); וְהוֹלְכִין (שם); קְדָמָה (שם [2x]); עָבְרוּ (תענית א, ו [2x]); בְּיַתְךָ (אבות א: ד, ה [2x]).

6. חריגים למימוש הסדיר, היינו ביצוע נע, נמצאו הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה.¹⁷ ובמקרא הם מתועדים לרוב אחרי מתג:¹⁸ וַיִּיָּרְאוּ (שמות יד 31); נָגְלוּ (שם 19)

12. הדיון בשווא הבא בראשונה שבשתי אותיות זהות אינו רלוונטי למחקר זה, שהרי שווא זה נהגה לרוב נע כדי לשמור רווח "בין הדבקים" ולמנוע הכפלה של שני העיצורים הזהים. לפרטים נוספים על הנושא ראו אקון, העברית במרוקו, עמ' 194–195.

13. הרב דוד אזולאי (מראכש) והרב יחיא נחמני (מכנאס).

14. באופן שיטתי לא סימנו שוואים נחים בפי העדים.

15. חשוב לציון, שלא כל הנוסחים אחידים בעניין המתג. לפי דותן "המלמדים הראשונים והאחרונים הוסיפו וחסרו געיות לפי המסורות שבידיהם ולפי ראות עיניהם" (דותן, הטעמים, עמ' 236, § 6).

16. במשנה ר' נסים עמאר נכלל במגמה א.

17. הוא מתועד בפי כל המסרנים אך תפוצתו קטנה, שכן מצאנוהו רק ב־5% מן הדוגמות. בפי הרב יחיא נחמני השיעור גובר, ומגיע ל־20%.

18. יושם נא לב שחלק מהדוגמות הן משירת הים, שבה הקריאה מנוגנת יותר.

19. בדוגמה זו ההקפדה בהגיית השווא הנע נובעת כנראה משיקולים סמנטיים, כלומר מן הרצון

(שם טו 8); ?מִינָךְ (שם 12); עֲשֶׂתָּה (אסתר א 15); 20; נִיאָמְרוּ (שם ב 2); שְׁלָקְחוּ (פאה א, 1); אָמְרוּ (סוכה ה, א); נִיאָמְרִין (שם, ד).²¹

מגמה ב

7. למגמה זו משתייכים חלק מהעדים מקהילות מראכש ומכנאס.²² המימוש הסדיר של השווא הבא אחרי תנועה גדולה במגמה ב הוא מימוש תנועתי בקריאת המקרא ובקריאת המשנה, בין שההברה לפני השווא מתוגה ובין שהברה זו אינה מתוגה. מציאות זו שלטת אף במשקלים קוֹטְלִים, קוֹטְלוֹת, קְטָלָה, קְטָלוּ. והנה הפירוט:

שווא שלפניו מתג: וַיִּירָאוּ (שמות יד 31); גִּאֲוֹנָךְ (שם 7); נִזְלִים (שם 8); הִלְכוּ (שם 19); תֵּאכְלִי (שמואל א א 8); עֲנֶתָה (אסתר א 16).
שווא שאין לפניו מתג: אֶמְתָּךְ (שמואל א א 16); הִצְבָּאוֹת (שם ב 22); בְּבִיתְךָ (שם 36).

ועוד כמה דוגמות מן המשנה: מֵאֲדָמְתְּךָ (ביכורים א, ב); יָרְדוּ (סוכה ה, ב); הִיזְרְדוֹת (שם, ד); גּוֹזְרִין (תענית א: ה, 1); תוֹרְתְךָ (אבות א, טו); לְהַבְרָאוֹת (שם ה, א).

8. אף במגמה ב נרשם מימוש חריג נח לצד הביצוע הסדיר, והוא מתועד בעיקר במשקלים קוֹטְלִים, קוֹטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ. למשל: יָרְדוּ (שמות טו 5); עֲשֶׂתָּה (אסתר א 9); הִישָׁבִים (שם 14); קְדָמָה (סוכה ה, ד [ב]); בִּינְתְךָ (אבות ד, ד).

סיכום ביניים

9. מן הממצאים המובאים לעיל אפשר לקבוע, כי אין הבחנה בין מימושו של השווא אחרי הברה מתוגה למימושו אחרי הברה שאינה מתוגה. דברים אלו נתבררו לעיל בשתי המגמות יחד. אף הובהר שבאופן כללי המשקלים קוֹטְלִים, קוֹטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ אינם חורגים מן החוקים המקובלים במשקלים אחרים, למעט הבחנה זעירה שנתגלתה במגמה ב. במגמה זו, הנוהגת מימוש סדיר נע, מתרבות דוגמות שבהן השווא מונח בפי העדים במשקלים הללו.

אפשר לסכם ולומר, שבעברית של שלוש הקהילות שנחקרו קיומו של טעם המתג לפני השווא המצעי אינו מכוון את קריאתו של המסרן; ובמילים אחרות, המתג אינו

להבחין בין המשמעות 'הם חששו' למשמעות 'הם ראו'.

20. בנוסח שבו למדו המסרנים יש מתג בצורה זו, שלא כבנוסח המקרא בהוצאת חורב.

21. אין להוציא מכלל אפשרות שלעיצורים התוכפים – מ"ם ור"ש – יד בדבר הנעת השווא בדוגמות אלה.

22. מדובר בר' חכם אביטבול (מראכש) ור' נסים עמאר (מכנאס).

גורם לפתיחת ההברה ולהנעת השווא שאחריו. זאת שלא כבמסורת המהלכת בטיטואן שבמרוקו הצפונית, שבה המתג הוא תנאי הכרחי להנעתו של השווא אחרי תנועה גדולה. והנה דבריו של ממן בנדון: "נראה שההתנייה למימושו של השווא המצעי הבא אחרי 'תנועה גדולה' כשווא נע היא מציאותה של געיה לפני השווא. מסקנה זו עולה אף מדברי המסרנים עצמם, שמקובלים הם מאבותיהם ומרבותיהם שגעיה הבאה אחרי 'תנועה גדולה' ולפני שווא קובעת את ערך השווא כשווא נע".²³

10. בסידור "אבותינו – חכמי מרוקו"²⁴ יש כדי לאשש את ממצאינו על חוסר תפקידו של המתג בקריאתם של בני מרוקו. בסידור הנזכר כל שווא שנהגה נע מושחר, והואיל והמחבר למד דקדוק מודרני, היה צפוי שהשוואים הבאים אחרי מתג יסומנו כולם כשווא נע. והנה בדיקת מהותו של השווא אחרי מתג ואחרי תנועה גדולה בסידור הנ"ל מגלה תוצאות אחרות: נמצאו שם צורות המסומנות כצפוי בשווא נע, כגון ורָכְבו (עמ' 151), ימִינֶךָ (שם [2x]), נחלֶתְךָ (עמ' 152). אך לצדן מתועדות אף צורות המסומנות שלא כצפוי בשווא נע,²⁵ לדוגמה ויאִמְרו (עמ' 151), גאִוְךָ (שם), נוֹרְאֶתְךָ (עמ' 263). נתונים אלו משקפים ללא ספק מסורת חיה שנהגה להניח את השווא אחרי הברה מתווגה, ויש בהם תימוכין לדבר חוסר תפקידו של המתג בפי בני מרוקו.

2. זיקת ההטעמה להנחת השווא ולהנעתו במשקלים קוֹטְלִים, קוֹטְלוֹת, קְטֻלָּה וקְטֻלוֹ ובמשקלים אחרים

11. לאחר שהתוודענו לעובדה שאין המתג משפיע על מהותו של השווא בעברית של מרוקו, הבה נבדוק את זיקת ההטעמה להנחת השווא ולהנעתו. בטרם אבחן סוגיה זו אציין, שאין ההטעמה בפי בני העדה תואמת תמיד את טעמי המקרא, והדבר בולט בייחוד בצורות שבהן השווא בא אחרי תנועה גדולה. בצורות אלו ההברה המתווגה במסורת הטברנית עשויה להיות בפי חכמי מרוקו בעלת הטעמה משנית (כמו בטברנית) או עיקרית (שלא כבטברנית).

ולא זו אף זו: יש שההטעמה הראשית מתבטלת, ויש שהיא עומדת בעינה. הנה כמה דוגמות:²⁶ wayúmiru ויאִמְרו (שמות טו 1); wirúxbú ורָכְבוּ (שם); yúxlímu יאִכְלְמוּ (שם 7); biusrutáy בְּאוֹצְרֶתְךָ (דברים לב 34); misártaw מִשְׁרֵתְךָ (אסתר ב 2). אף ההברה המוטעמת בטעם "מונח" עשויה להיות בעלת הטעמה ראשית במרוקו: ḥarúnxa חֲרָנְךָ (שמות טו 7). ולעתים הברת השווא היא היא ההברה המוטעמת:²⁷ giuníxa גְּאוֹנְךָ (שם); amatíxa אַמְתֶּךָ (שמואל א 16).

23. ממן, טיטואן, עמ' 94. וראו שם הדגמה והרחבה.

24. לפרטים נוספים על הספר ראו עטיה, סידור.

25. בסידור "אבותינו – חכמי מרוקו" הדבר מתבטא בכך שהשווא אינו מושחר.

26. הצורות תועתקו בתעתיק פונמי. להגיית העיצורים והתנועות בעברית של בני מרוקו אפשר לעיין אצל אקון, העברית במרוקו, עמ' 29–70, 141–184.

27. השווא למסורת תימן: מורג, תימן, עמ' 175.

12. אף במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ אין התאמה מלאה למסורת הטברנית. לרוב נמצאה הטעמה מלרעית ככנוסח טבריה: yardú יַרְדֻּ (שמות טו 5); amrá אַמְרָה (שמואל א א 22); hayusbím הַיְשֻבִים (אסתר א 14) – אך מתועדת גם הטעמה מלעילית שלא כטברנית:²⁸ núzlim נְזֻלִים (שמות טו 8); sám'u שָׁמְעוּ (שם 14). ויש ששתי ההברות מוטעמות – הברת השווא וההברה שאחריו: yúsbí יֻשְׁבִי (שמות טו 14); yáldá יַלְדָה (שמואל א ב 5).

13. לאור האמור לעיל נקל לקבוע, שקריאתם של העדים משקפת את המסורת החיה שבפיהם יותר משהיא משקפת את טעמי המקרא העולים ממסורת טבריה. ולכן בבחינת זיקתה של ההטעמה להנחת השווא ולהנעתו בעברית של בני מרוקו אין ליתן את הדעת לטעמי המקרא, אלא למסורת שבפיהם בלבד. אביא להלן תיאור של הסוגיה לפי הקטגוריות הטברניות שיש בהן זיקה של ההטעמה למהותו של השווא.

מגמה א

2.1 שווא הבא אחרי תנועה גדולה מוטעמת בפי העדים בטעם ראשי או בטעם משני 14. ככל הדוגמות שבידינו השווא נח במגמה א הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה, למשל: תֹאכְלִי (שמואל א א 8); וַיֹּאמְרוּ (אסתר ב 2); קְדָמָה (סוכה ה, ד); בִּינְתָךְ (אבות ד, יד) – וכן במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ: שָׁמְעוּ (שמות טו 14); יִדְעִי (אסתר א 13 [2]); עֲשֵׂתָה (שם 15); עֲבַרְוּ (תענית א, ו); הַיְוֹדוֹת (סוכה ה, ד); אַמְרוּ (אבות ב, י).²⁹

אף כאשר ההטעמה נסוגה לאחור בנוסח טבריה, השווא נח במגמה א. ואין תמה בכך, שהרי לפני השווא באה תנועה גדולה מוטעמת. הנה דוגמות מספר: הָרְגוּ (בראשית מט 6); אֶזְלַת יָד (דברים לב 36); אֶזְרוּ (שמואל א ב 4).

2.2 שווא הבא אחרי תנועה גדולה לא מוטעמת בפי העדים 15. אף בנסיבות אלה השווא נח במגמה א, ואין הבחנה בין מימוש השווא במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ למימושו במשקלים אחרים. אביא כמה דוגמות: יֹאכְלִמוּ (שמות טו 7); יִדְעוּ (שמואל א ב 12); גּוֹזְרִין (תענית א, ה); בִּיתְךָ (אבות א, ה [2x]).

28. כמקובל בהרבה עדות ספרדיות בלשון חז"ל; ראו למשל מורג, בגדאד, עמ' 71; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 116; הנ"ל, חלב, עמ' 58.

29. אציין שבמסכת אבות, שבה הקריאה מנוגנת יותר, ניכרת הטעמה מלעילית רבה יותר במבסכותו האחרות שנבדקו (כגון ברכות, שבת, יומא, סוכה).

מגמה ב

2.3 שווא הבא אחרי תנועה גדולה מוטעמת כפי העדים בטעם ראשי 16. במגמה ב קטגוריה זו מכילה קומץ דוגמות בלבד, שהרי ברוב המקרים ההטעמה מלרעית הן בקריאת המקרא הן בקריאת המשנה; והדברים אמורים גם במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוֹ. בדוגמות הספורות שבהן שווא בא אחרי תנועה גדולה מוטעמת במגמה ב הוא מתממש נע: וְאִמְרוּ (שמות טו 1); וְיִתְּךָ (שמואל א ב 30); ובמשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוֹ הוא בדרך כלל נח: וְיָרְדוּ (שמות טו 5); וְצָבָאוֹת (שמואל א ב 22); וְשָׁלְכוּ (סוכה ב, ז).

2.4 שווא הבא אחרי תנועה גדולה לא מוטעמת כפי העדים או מוטעמת בטעם משני 17. בנסיבות אלו השווא תמיד נע במגמה ב: וְרָכְבוּ (שמות טו 1); וְיִמְיִנְךָ (שם 6); הַיִּשְׁבִּים (אסתר א 14); וְיִאֲמְרוּ (שם ב 2); מֵאֲדָמְתֶךָ (ביכורים א, ב); וְיִלְדָה (סוכה ב, ח); מְלֵאֵי (אבות ג, ג).

במקרים שבהם הטעם נסוג לאחור במסורת הטברנית העדים ממגמה ב מניעים את השווא: הֶרְגֹוּ (בראשית מט 6); אֲזָרוּ (שמואל א ב 4). יושם נא לב, שההטעמה מלרעית בפיהם.

18. הערות לסעיפים 2.1 עד 2.4

א. בשתי המגמות מתועדות לעתים רחוקות צורות היוצאות מן הכלל המתואר: במגמה א מצאנו במקרים ספורים מימוש נע אחרי תנועה גדולה לא מוטעמת, ובמגמה ב נרשם מימוש נח בנסיבות אלו במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוֹ. ב. במגמה א מתועדות אף צורות בעלות שתי הטעמות ראשיות הבאות בשווא נח: וְהִלְכוּ (שמואל א ב 20); הַמְשֻׁרְתִים (אסתר א 10); מְשָׁלוּ (סוכה ב, ט); זֹרְקִים (שם ד, ד) ועוד.

ג. סיכום הממצאים

19. מן הנתונים שלפנינו מתברר שמגמה א מניחה תמיד את השווא, בין שהוא בא אחרי תנועה גדולה מוטעמת (או מוטעמת בטעם משני) ובין שהוא בא אחרי תנועה גדולה לא מוטעמת. כלומר במגמה א אין ההטעמה קובעת את מהותו של השווא המציע. במגמה ב, כאמור, לא מצאנו אלא קומץ דוגמות המוטעמות בהברה שלפני השווא ובהן השווא נע או נח, ומתועדות לרוב צורות שבהן השווא נע וההטעמה מלרעית. ממצא זה מזכיר את מחציתו הראשון של הכלל הנהוג בחלב ובבגדאד, שלפיו שווא נע אחרי תנועה גדולה כשהברה שאחריו מוטעמת, ונח כשהברה

30. בעיקר כפי ר' נסים עמאר. כפי ר' חכם אביטבול המקרים האלה מתועדים במשנה בלבד.

שאחריו אינה מוטעמת.³¹ ומעניין להעיר, שבחריגים מספר שהשווא נע בהם במגמה א ההטעמה תמיד מלרעית.³²

20. בדיקה כמותית של הצורות שבהן ההטעמה מלרעית ושל הצורות שבהן ההטעמה מלעילית הכריעה, כי בעברית של מרוקו בצורות הנדונות ההטעמה המלרעית עיקר בשתי המגמות. ואם כן, הכללים הנוהגים בקריאת המקרא ובקריאת המשנה בפי בני מרוקו הם:

מגמה א: נח מלרע [או מלעיל] {נדיר: נע מלרע}
מגמה ב: נע מלרע [נח מלרע] {נדיר: נח מלעיל או נע מלעיל}

ד. מה עלינו להסיק מהממצאים העולים ממסורת מרוקו?

21. קיומן של שתי מגמות נפרדות בפי בני מרוקו, ובעיקר קיומה של ההגייה הנחה במגמה א לא רק בקריאת המשנה אלא גם בקריאת המקרא, מחזקים את הסברה שהתקיימו שם שתי מסורות: אחת שהניחה את השווא אחרי תנועה גדולה במקרא ובמשנה, ואחת שהניעה אותו באותן הנסיבות. המסורת האחת התגלגלה בבתי מדרש אחדים במרוקו, והמסורת האחרת נתקבעה בבתי מדרש אחרים שם.

22. לאור מסקנות המחקר של החוקרים שעסקו בסוגיית השווא המצעי שלפיהן שווא זה היה נח בדרך כלל בפי הטברנים³³ אפשר לקבוע, שמגמה א הנוהגת במרוקו ממשיכה את המסורת הטברנית, שלפיה אין המתג פותח את ההברה אלא מסמן הטעמה משנית בלבד; ולכן השווא הבא אחרי תנועה גדולה מוטעמת בטעם משני הוא נח.³⁴ לעומת זאת מגמה ב חוזרת למסורת הספרדית שחידשו הקמחיים בימי הביניים, ובה המתג מסמן את פתיחת ההברה, ולכן השווא הבא אחריו נע.³⁵ מסורת

31. ראו עוד מורג, בגדאד, עמ' 68–71. בחלב ההטעמה היא הגורם העיקרי בקריאת המקרא בלבד (כ"ץ, חלב, עמ' 56–57).

32. ראו לעיל § 18א.

33. להוציא מקרים מסוימים כגון שווא תחת רי"ש ותחת אותיות אחרות; ייבין, המסורה למקרא, עמ' 233; בלאו, הגה וצורות, עמ' 101. וכך עולה אף מן הכלל המובא בספר דקדוקי הטעמים: "ושאר כל התיבות שלא בדגשה והם סמוכים לשוא, לא יצאו בלשון, כמו פינחס בן-אלעזר (במדבר כ"ה, ז) לְקָחוּ שְׁמֵעוּ יִצְאֹוּ קְרָעוּ [...], כל אלה והדומה להם לא יצאו בלשון" (בער ויטראק, הטעמים, עמ' 13). וראו את ההוכחות המעניינות שהביא אלוני לדעה, שלפיה שווא יחיד באמצע מילה נח אם אין אחריו אות גרונית. הוא מתבסס על העובדה שהלשון העברית – בניגוד לערבית – מחברת שני נחים, וזאת גם בתוכי מילים, למשל: הוּלְ-כִים, עֵיךְ-כּם. ראו אלוני, נעים ונחים (א), עמ' 61–74. ועיינו באלוני, נעים ונחים (ב), עמ' 28–42.

34. וזאת בהתאם לכלל הנוהג בטברנית, שלפיו שווא אחרי תנועה גדולה מוטעמת נח; למשל קְטַנְתִּי (בראשית לב 10), וַיִּגְדֹּף (דברים לב 7).

35. במאה ה-16 הלך אליהו בחור בעקבותיהם של הקמחיים והשפיע על הדורות שאחריו, וכך קבע: "כשיבאו לפניו [לפני שווא] אחת מחמש תנועות גדולות כמו שמרו שומרים וישבו

זו טבעה את חותמה בפיותיהם של חלק מחכמי מרוקו, אך עקב תהליך של תיקון-יתר הכלילי חכמי מרוקו בקטגוריה זו כל שווא הבא אחרי תנועה גדולה, בין שההברה לפניו מתוגה ובין שההברה אינה מתוגה. ומן החריגים שנתגלו במגמה א, שבהם שווא נע לרוב אחרי מתג,³⁶ אנו למדים על הכלל שנהג בתקופה שקדמה להתרחבות המימוש הנע לצורות הלא מתוגות. קהילת תיטואן, שעדיין מקיימת הבחנה במהותו של השווא אחרי הברה מתוגה ואחרי הברה שאינה מתוגה, משקפת יפה את השלב שקדם להכללה המשתקפת ממגמה ב.

23. אולם נשאלת השאלה אם מגמה ב מתגלגלת במישרין מבית מדרשם של הקמחיים, או שמה גם העדים ממגמה ב נהגו כמו האחרים והניחו את השווא אחרי תנועה גדולה, ובמהלך הזמן הושפעו מחיבוריהם של מדקדקי ימי הביניים. יש בממצאים שבידינו כדי להכריע את הכף לכיוון האפשרות השנייה. הרי בתאפילאלת – שאין בה השפעה ספרדית – שני העדים משתייכים למגמה א וקוראים תמיד בשווא נח. לעומת זאת במכנאס, שבה הטביעו מגורשי ספרד את חותמיהם, דרו שתי מסורות בכפיפה אחת. וכך במראכש, שספגה אף היא השפעה ספרדית.³⁷ אם כן, אין זה מן הנמנע שהמסורת שנהגה בתאפילאלת משקפת את המסורת הקדומה שהילכה במרוקו לפני התיישבותם של גולי ספרד שם. אך בתיטואן נתקבעה מסורת אחת יחידה, זאת שהנחיל הרב חיים ביבאס, ממגורשי ספרד, שהוזמן לכהן רב בתיטואן סמוך להקמת היישוב היהודי שם במאה ה-16.³⁸ הרב השריש בתיטואן את המסורת שהביא עמו מספרד, שלפיה געייה הבאה אחרי "תנועה גדולה" ולפני שווא קובעת את ערך השווא כשווא נע.³⁹ מן הממצאים האלה אנו יכולים להסיק, שבספרד שלפני הגירוש הילכה בבתי מדרש אחדים המסורת שהנחילו הקמחיים ושנהגה להניע את השווא המצעי.

24. לסיכום דברינו אומר, שיש רגליים לסברה שבתקופה הקדומה נהגה במרוקו (הלא ספרדית) מסורת אחת ויחידה שהניחה את השווא המצעי, ומסורת זו משתלשלת ישירות מן המסורת הטברנית. המסורת האחרת חדרה למרוקו בתקופה מאוחרת יותר, היינו עם גולי ספרד שהתיישבו שם והביאו עמם את תורתם של הקמחיים.

פינחס יוכלון ודומיהם השוא הוא נע והתנועה גדולה שלפניו נמשכים במאריך" (בחור, פרקי אליהו, עמ' 13).

36. ראו לעיל § 6.

37. יש להדגיש שההשפעה של מגורשי ספרד במראכש אינה כהשפעתם במערב הפנימי (ברנאי, ספרד, עמ' 428). ראו עוד על השפעת ספרד במראכש במאמרו של אביבי, מראכש.

38. ממן, תיטואן, עמ' 53.

39. שם, עמ' 94, וראו הערה 123 שם.

ה. טיבו ההיסטורי של השווא המצעי במשקלים קוּטְלִים, קוּטְלוֹת, קְטָלָה וקְטָלוּ בעדות הספרדיות

25. חוקרי מסורות הלשון קבעו שהשווא במשקלים האלה היה מעיקרו נע בקריאת המשנה, בדומה למציאות הקיימת כפי בני העדות במקרא, והוא נתאפס בפיהם בשל גורם אחד או אחר. מורג פירש את איפוס השווא כתהליך מקביל לתהליך איפוס התנועות שחל ברבדיה הקדומים של הלשון העברית.⁴⁰ לפיו "נהג איפוס זה בשווא המצעי היחיד במסורת הקריאה ה'ספרדית' במקרא בימיו של ר"ש אלמולי", וכך נוהגים בימינו בני עדות ספרד בקריאת המשנה.⁴¹ מורג העלה אף את ההשערה שמוצאו ההיסטורי של איפוס השווא מבבל, כלומר תופעה זו חדרה למסורת העברית דרך הארמית הבבליית.⁴² לעומתו ממך סבור שמדובר בתופעה של איפוס השווא אחרי תנועה גדולה בשל נסיגת הטעם להברה שלפניו.⁴³

26. ואולם לאור מסקנות המחקר שהובאו לעיל אין אנו יכולים לפרש כך בנוגע למסורת מרוקו. הנתונים מאלצים אותנו לקבוע, שבפי בני מרוקו השווא בצורות הללו היה מעיקרו נח וההטעמה מלרעית, ובמרוצת הזמן חדרה ההגייה הנעה בעקבות השפעת ספרד בעברית של מרוקו. את המקרים שבהם השווא נח וההטעמה מלעילית כפי בני העדה – המצויים בעיקר במגמה א – יש להסביר בכך שההטעמה הראשית נסוגה לאחור והותאמה להטעמת הצורות הטכרניות וְיִגְדֹף, קְדִמָּה, אֶרְצָה ועוד.⁴⁴ ואין לשלול את האפשרות, שבמסורות הספרדיות האחרות המימוש הנח המקובל בקריאת המשנה משקף הגייה שקדמה להגייה הנעה הנוהגת בפיהם בקריאת המקרא. ולא עלינו המשימה להוכיח זאת.⁴⁵

40. מורג, שווא נע מעט, עמ' 89.

41. שם, עמ' 90.

42. בין מזרח למערב, עמ' 109–110.

43. ממך, תיטואן, עמ' 96.

44. בכמה צורות לא גרמה נסיגת הטעם לאחור לביטול ההטעמה המקורית, וכתוצאה מכך נמצאו צורות בעלות שתי הטעמות ראשיות כפי בני העדה; להדגמה ראו § 18ב.

45. אפשר להעיר ולומר שברוב המסורות הספרדיות, כמו במסורת מרוקו, שלב הביניים, שבו הצורות מונעות וההטעמה מלעילית בקריאת המשנה, ואשר היה נדרש אילו היה השווא מעיקרו נע מלרע ונתאפס לאחר נסיגת הטעם – אינו בנמצא. אף הכלל הנוהג במסורת בגדאד (מורג, בגדאד, עמ' 68–71) ובמסורת חלב (כ"ץ, חלב, עמ' 56–58), שלפיו השווא נע כשהברה שלאחריו מוטעמת ונח כשהברה שלאחריו איננה מוטעמת – כלומר נע מלרע ונח מלעיל – מוכיח שאין בעדות אלו צורות שווא נע כשההטעמה מלעילית.

ו. דברי חתימה

27. האסכולות הגדולות שנבדלו במהותו של השווא המצעי נתנו את אותותיהן במסורות העדות הספרדיות, ובכלל זה במסורת מרוקו. ברוב המסורות הספרדיות מסורת אחת נהגה בקריאת המקרא ומסורת אחרת נתקבעה בקריאת המשנה, ואילו בעברית של מרוקו כל מסורת נתגלגלה בבית מדרש אחר. מתוצאות המחקר מתברר שבמרוקו ההגייה הנחה קדמה להגייה הנעה, ואולם השנייה לא דחקה את רגליה של הראשונה, אלא במרוצת הזמן המשיכו שתי ההגיות להתקיים שם. ולא זו אף זו, מסקנות המחקר הוכיחו שהשווא בקטגוריה הנדונה היה מעיקרו נח במרוקו בקריאת המקרא ובקריאת המשנה וההטעמה מלרעית, בדומה למציאות העולה מן המסורת הטברנית. כמו כן הצורות המונעות בפי חלק מבני העדה הן תוצאה של השפעה ספרדית בפיהם, ואילו הצורות המלעיליות הן פרי תהליך פנימי שחל בעברית עצמה.

קיצורים

אביבי, מראכש = י' אביב", "קורא הדורות ממראכש: תעודה חדשה לתולדות מגורשי ספרד במארוקו", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 58–67
 אלוני, נעים ונחים (א) = נ' אלוני, "נעים ונחים בימי הביניים", לשוננו יב (תש"ג–תש"ד), עמ' 61–74
 אלוני, נעים ונחים (ב) = נ' אלוני, "נעים ונחים בימי הביניים", לשוננו יג (תש"ד–תש"ה), עמ' 28–45
 אקון, העברית במרוקו = נ' אקון, העברית שבפי יהודי מרוקו (קהילות תאפילאלת, מראפש ומפנאס): תורת ההגה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע
 בורשטיין, השווא אחרי תנועה גדולה = י' בורשטיין, "השווא אחרי תנועה גדולה מהו, נע או נח?", לשוננו יב (תש"ג–תש"ד), עמ' 134–144
 בחור, פרקי אליהו = א' בחור, פרקי אליהו, ירושלים תשמ"ח
 בלאו, הגה וצורות = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, ירושלים תש"ע
 בער ושטראק, הטעמים = יצחק בער והערמאן שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ליפסיה 1879, נדפס מחדש עם מבוא מאת פרופ' ד"ש לוינגר, ירושלים תש"ל
 ברנאי, ספרד = י' ברנאי, "יהדות ספרד לאחר הגירוש: יהודי ספרד בצפון אפריקה", בתוך ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 428–430
 דותן, הטעמים = א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, על פי כתבי יד עתיקים, חלק א: המבוא וגוף הספר; חלק ב: הפירוש והניתוח; חלק ג: הנוסחים האחרים, הנספחים, ההערות, המפתחות, ירושלים תשכ"ז

ייבין, המסורה למקרא = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג),
 ירושלים תשס"ג
 ילון, הליכות שבא = ר' שלמה אלמולי, הליכות שבא, מהדורת ח' ילון (ספרית
 מקורות, ד), ירושלים תש"ה
 כ"ץ, גרבה = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת גרבה במקרא ובמשנה, תורת
 ההגה והפועל (עדה ולשון, ב), ירושלים תשל"ח
 כ"ץ, חלב = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת
 המקרא והמשנה (עדה ולשון, ז), ירושלים תשמ"א
 מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד: תורת ההגה (עדה
 ולשון, א), ירושלים תשל"ז
 מורג, בין מזרח למערב = ש' מורג, "בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית
 בימי־הביניים", עיונים בעברית בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר־אשר,
 י' ברויאר וא' ממן, ירושלים תשס"ד, עמ' 111–116
 מורג, שווא נע מעט = ש' מורג, "שווא נע מעט", עיונים בעברית בארמית ובלשונות
 היהודים, עמ' 82–90
 מורג, תימן = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
 ממן, תיטואן = א' ממן, "מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים
 בתורת ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51–116
 עטיה, סידור = ר' מ"א עטיה, סידור אבותינו, ע"פ נוסחאות ומנהגי חכמי מרוקו
 והספרדים, בתוספת א"ם למסרת, ירושלים תשס"ד
 רד"ק, מכלול = רד"ק, ספר מכלול, ירושלים תשכ"ו
 רד"ק, עט סופר = רד"ק, עט סופר, נעתק מגליון תנ"ך הנמצא באוצר הספרים בפאריז
 יוצא לאור בפעם הראשונה ע"י חברת "מקיצי נרדמים", ירושלים תשל"ל